УДК 821.162.1-1.09»1998»З.Герберт:030.161.2

Євген Нахлік
ORCID 0000-0001-7701-9795

ВІРШ "TKANINA" ЗБІҐНЄВА ГЕРБЕРТА Й УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД ВІКТОРА ДМИТРУКА

Анотація. *Автор розглядає ліричний шедевр Збіґнєва Герберта "Tkanina" («Тканина», 1998), написаний майже за три місяці до його смерті. У цьому останньому поетичному вірші Герберт висловлює своє сприйняття світу і самого себе, а також скупі авторефлексії. Щодо жанру і стилю дослідник трактує цей вірш, що складається з двох строф, як благальний (перша строфа) і прощальний (друга строфа). Автор статті подав також кілька коментарів до перекладу цього вірша Віктора Дмитрука (*1945–†10 лютого 2024), відомого своїми найкращими українськими перекладами поезії Герберта. Науковець показує, що у випадку з віршем "Tkanina" перекладач зіткнувся з проблемою відтворення смислового наповнення тексту та потребою зберегти рими за схемою ABBA CDDC, що є в оригіналі. У пошуках оптимального рішення перекладач балансував між адекватною передачею значення слів і тропів та пошуком вдалих рим, а оскільки підібрати слова до рими, що відповідали б оригіналу, було не зовсім можливо, він підлаштовував семантику під риму, обмежуючись словами, близькими за значенням. У результаті такого підходу семантичні нюанси в римованих словах іноді втрачаються в перекладі.*

Ключові слова: *Збіґнєв Герберт, вірш-прощання "Tkanina" («Тканина»), поетичний заповіт, міфологічний «поріг», Віктор Дмитрук, українські переклади польської поезії.*

Інформація про автора: *Нахлік Євген Казимирович, доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту Івана Франка НАН України (Львів).*

Електронна адреса: *nakhlik@nas.gov.ua*

Yevhen Nakhlik

THE POEM "TKANINA" BY ZBIGNIEW HERBERT AND UKRAINIAN TRANSLATION BY VIKTOR DMYTRUK

Abstract. *The author considers Zbigniew Herbert's lyrical masterpiece "Tkanina" (1998), written almost three months before his death. In this latest poetic, Herbert expresses his perception of the world and himself, as well as his sparse self-reflections. In terms of genre and style, the researcher describes this poem consisting of two stanzas as a supplication (first stanza) and a farewell (second stanza). Sometimes the genre of this poem is interpreted as a literary and ethical testament, given that Zbigniew Herbert wrote it almost three months before his death. The author of the article has also included some comments on the translation of this poem by Viktor Dmytruk (*1945–†10 February 2024), who is known for his best Ukrainian translations of Herbert's poetry. The researcher shows that in the case of the poem "Tkanina", the translator faced the problem of reproducing the semantic content of the text and the need to preserve the rhymes according to the ABBA CDDC scheme present in the original. Looking for the optimal solution, the translator balanced between adequately conveying the meaning of words and tropes and searching for successful rhymes, and since it was not entirely possible to find words to rhyme that matched the original, he adjusted the semantics to rhyme, limiting himself to words similar in meaning. As a result of this approach, semantic nuances in rhyming words are sometimes lost in translation. What Herbert had in mind, relying on the guess of an inquisitive reader, and therefore expressed in a hint, however, easily readable, the translator says directly. For Herbert, the epithet "brzeg niedaleki" is situational and deeply personal. With this key psychological epithet, the poet expresses his piercing pain, unfathomable sadness due to the feeling of imminent departure. The poem, thus, constitutes a touching poetic farewell to the real shore, on which he is still "here and now", but which is already moving away from him in a fleeting aging memory. In Viktor Dmytruk's translation, the epithet "берег одвічний"("the eternal coast") appeared instead of the epithet "brzeg niedaleki". As a result of such a replacement, the translated stanza turned out to be too general, the maxims expressed in it about crossing the border that separates life from death apply to all people in general.*

Key words: *Zbigniew Herbert, farewell poem "Tkanina" ("Cloth"), poetic testament, mythological "threshold," Viktor Dmytruk, Ukrainian translations of Polish poetry.*

Information about author: *Yevhen Nakhlik, doctor of philology, professor, academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, head of Ivan Franko Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.*

E-mail: nakhlik@nas.gov.ua

Jewhen Nachlik

WIERSZ "TKANINA" ZBIGNIEWA HERBERTA I UKRAIŃSKI PRZEKŁAD WIKTORA DMYTRUKA

Abstrakt. *Autor przygląda się lirycznemu arcydziełu Zbigniewa Herberta Tkanina (1998) napisanemu niemal trzy miesiące przed śmiercią. W tym ostatnim poetyckim wierszu Herbert wyraża swoje postrzeganie świata i samego siebie oraz skąpe autorefleksje. Pod względem gatunku i stylu badacz określa ten wiersz składający się z dwóch strof jako błagalny (pierwsza strofa) i pożegnalny (druga strofa). Autor artykyłu zamieścił również kilka uwag na temat tłumaczenia tego wiersza przez Wiktora Dmytruka (*1945–†10 lutego 2024), który jest znany z najlepszych ukraińskich przekładów poezji Herberta. Naukowiec pokazuje, że w przypadku wiersza Tkanina tłumacz stanął przed problemem odtworzenia semantycznej zawartości tekstu oraz konieczności zachowania rymów zgodnie ze schematem ABBA CDDC obecnym w oryginale. Szukając optymalnego rozwiązania, tłumacz balansował między odpowiednim oddaniem znaczenia słów i tropów a poszukiwaniem udanych rymów, a ponieważ nie do końca możliwe było znalezienie słów do rymowania pasujących do oryginału, dostosował semantykę do rymu, ograniczając się do słów zbliżonych znaczeniowo. W wyniku tego podejścia niuanse semantyczne w rymujących się słowach są czasami tracone w tłumaczeniu.*

Słowa kluczowe: *Zbigniew Herbert, pożegnalny wiersz "Tkanina", poetycki testament, mitologiczny "próg", Wiktor Dmytruk, ukraińskie przekłady polskiej poezji.*

Nota o autorze: *Jewhen Nachlik, doktor filologii, profesor, członek rzeczywisty Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, kierownik Instytutu Iwana Franki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy.*

E-mail: *nakhlik@nas.gov.ua*

Постановка проблеми, переклади й дослідницькі публікації. 29 жовтня цього року виповнюється сота річниця від дня на-

родження Збіґнєва Герберта (Herbert) – одного з найвидатніших польських поетів XX ст. З цієї нагоди 2024 рік оголошено Світовим Роком Збіґнєва Герберта, що відзначається в усьому світі під егідою ЮНЕСКО. З Україною поета єднають важливі віхи життя: він народився у Львові, тут був охрещений, тут навчався, назагал провів майже дев'ятнадцять років дитинства й молодости, поки не виїхав наприкінці березня 1944 р. до Кракова, перед повторною радянською окупацією Східної Галичини. До польської літератури та культури другої половини XX ст. Герберт увійшов як вільнодумний поет-нонконформіст, дисидент.

Сучасні українські читачі мають змогу ознайомитися з поезією Герберта в численних перекладах, зокрема Дмитра Павличка [5]. Проте найдосконалішими серед українських перекладів Гербертової поезії на сьогодні є ті, що вийшли з-під пера львів'янина Віктора Дмитрука [5, с. 110], який, на жаль, помер на початку цього року (*1945–†10 лютого 2024 р.). Ще 2001 року видано у Львові книжку «Wybrane wiersze – Вибрані поезії» Герберта з польськими оригіналами та паралельно Дмитруковими перекладами і передмовою відомого польського поета й культурного діяча Маріуша Ольбромського (Olbromski) в оригіналі ("Poeta wierności") та перекладі («Поет вірности») [1]. Пізніше побачили світло денне ще два видання під назвою «Поезії» – 2007-го [2] і 2018 року [3]. Перекладаючи Герберта, Віктор Дмитрук 2000 року сам розглянув попередні проби ословлення українською мовою його поезії та піддав їх переконливій критиці, у тому також ті, до яких вдався Дмитро Павличко:

«Я завжди вважав і сьогодні вважаю, що Павличко – то поет від Бога, але зараз пересвідчився, що при всіх його достоїнствах Павличкові, очевидно, протипоказані дві речі. Йому протипоказаний верлібр (складається враження, що Павличко не цілком розуміє, як це може бути: рими немає, а вірш є). Більшість перекладів – це не вірші, а проза, хоч і розбита на рядочки. Крім того, в Павличковій оригінальній поезії ми не знайдемо віршів, приправлених гумором чи іронією, тому йому протипоказані поети з іронічним складом розуму, вони йому чужі. А Герберт і Шимборська – це

поети наскрізно іронічні, Герберт навіть приправлений значною дозою скепсису. І вони не могли вийти у Павличка.

Павличко зробив підрядники – майже в буквальному смислі. Залишились тексти – зникли вірші, зник настрій, напівтони, невисловлені натяки, зникла поезія. І залишилось питання: чому Герберта, чому Шимборську називають великими поетами?» [4].

Столітній ювілей Збіґнєва Герберта дає нагоду знову приглянутися до проб українського відтворення його поезії.

Мета пропонованої статті – розглянути Гербертів вірш "Tkanina" в оригіналі та порівняти з Дмитруковим перекладом.

Виклад основного матеріалу. Насамперед наведу текст оригіналу:

Bór nici wąskie palce i krosna wierności
oczekiwania ciemne flukta
więc przy mnie bądź pamięci krucha
udziel swej nieskończoności

Słabe światło sumienia stuk jednostajny
odmierza lata wyspy wieki
by wreszcie przenieść na brzeg niedaleki
czółno i wątek osnowy i całun [1, s. 560]

Цей восьмирядковий ліричний шедевр (із двох чотирирядкових строф) надається до неоднозначного трактування, різного відчитування метафор, символів, епітетів, топосів, алюзій, архетипних знаків як крізь контекстуальну та інтертекстуальну призму артефактів античної та християнської культур, так і крізь внутрішню інтертекстуальність поезії самого Герберта [див., наприклад: 13; про Гербертову рецепцію античности див.: 9]. Маленький, але насичений багатозначними мистецькими сенсами текст уможливлює інтерпретаційні фантазії та здогади літературознавців.

Деколи трактують жанр цього вірша як літературно-етичний тестамент (testament, заповіт), з огляду на те, що Збіґнєв Герберт написав його майже за три місяці до смерти (помер 28 липня 1998 р.)

і вмістив останнім у своїй останній поетичній збірці «Epilog burzy» («Епілог бурі», вийшла у травні 1998 р.). Вірш став останнім (або принаймні одним з останніх) у його поетичній творчості. Але чи є в ньому ознаки заповіту як поетичного жанру? Чи є це твір, що містить послання митця до майбутніх поколінь (“dzieło zawierające przesłanie artysty dla potomnych” [15]; “istotny nośnik przesłania duchowego dla następnych pokoleń” [16, s. 227]), твір, що виражає передсмертну авторську волю або побажання, звернені до друзів чи потомків (“testament poetycki jest utworem stylizowanym na testament, zawierającym pożegnanie poety ze światem żyjących, wyrażającym jego wolę lub życzenia skierowane do przyjaciół lub potomnych” [10, s. 582]), як визначають поетичний заповіт?

Передсмертний ліричний вірш Герберта висловлює його світовідчуття і самовідчуття та скупі авторефлексії у стані фізіологічного і духового згасання, але без явного послання комусь. Перша строфа починається міфологічною алюзією на плетіння людської (точніше, авторської) долі античною богинею-прялею:

> Bór nici wąskie palce i krosna wierności
> oczekiwania ciemne flukta

Наступні два рядки містять адресну й інтонаційну ознаки благання, мовби благальної молитви – в апострофі (зверненні) до пам’яті – чи то своєї, чи то людської (трактують так і так):

> więc przy mnie bądź pamięci krucha
> udziel swej nieskończoności

Якщо поет апелює до своєї пам’яті, то прохає її, щоб не покидала його (у такому разі зовсім немає підстав говорити про ознаки літературного заповіту, бо поет не звертається до сучасників чи потомків). Варто мати на увазі, що вжите слово *pamięć* має не лише значення здатности розуму до запам’ятовування, до спогадів, а й давнє значення притомности, свідомости: 1. “zdolność umysłu

do przyswajania, przechowywania i odtwarzania doznanych wrażeń, przeżyć, wiadomości"; 2. "wspomnienie, upamiętnienie kogoś lub czegoś"; 4. daw. "przytomność, świadomość" [14]. Таким чином, вислів "przy mnie bądź pamięci krucha" означає благання залишатися при пам'яті, кажучи польською – prośbę o zachowanie świadomości, bycie przytomnym. **У кінцевому підсумку це означає прохання залишатися поетом до кінця свого життя – власне, його короткої решти.** Адже понад 40 років тому Герберт у ранньому вірші "Życiorys" («Життєпис», збірка "Hermes, pies i gwiazda" – «Гермес, пес і зірка», 1957) висловив прикметну афористичну дефініцію: "poezja córką jest pamięci". І так обґрунтував своє визначення:

poezja córką jest pamięci
stoi na straży ciał w pustkowiu

szelesty wierszy tyle warte
ile jest w nich oddechu tamtych [11, s. 143]

А якщо поет у вірші "Tkanina" звертається до пам'яті співвітчизників, навіть пам'яті людства, то прохає її про збереження його в людській пам'яті, пам'яті поколінь, пам'яті історичній та літературній. Це радше благання, аніж заповідання.

Однак видається, що поет звертається все-таки до власної пам'яті. Його поетичне слово майже завше звернене передусім до минулого, до історії та культури Польщі і загалом Європи, особливо до античности [див.: 7; 12]. Ліричний суб'єкт Гербертової поезії відчуває близьке і далеке минуле до такої міри, що навіть чує голоси давно померлих. Як слушно спостерегла Франческа Форнарі (Francesca Fornari), "Tradycja, wierność, przodkowie, pamięć – są to kluczowe słowa poezji Herberta. Pamięć jest obsesją, bogactwem i udręką dla Poety zanurzającego się jak archeolog w przepaści historii" [9, s. 174].

Друга строфа вірша "Tkanina" є власне прощальною – виражає поетове прощання з життям. Тому за жанрово-стильовими озна-

ками я б визначив цей вірш із двох строф як **благальний (перша строфа) і прощальний (друга строфа)**.

А поетичний заповіт у творчості Герберта таки є – це вірш під промовистою назвою "Testament" («Заповіт»), уміщений у ранній збірці "Struna światła" (1956) [1, 72]. Щоправда, цей вірш молодого поета наскрізь кокетливий, іронічний.

***

Кілька зауваг до перекладу Віктора Дмитрука «Тканина»:

> Ліс нито́к тонки́ пальці і вірности кросна
> очікувань темні припливи
> тож лишися зі мною пам'ять зрадлива
> дай своєї безмежности трохи
>
> Слабке світло сумління стук одностайний
> відміряє роки острови сторіччя
> щоб забрати нарешті на берег одвічний
> човник і нитки́ основи і саван [1, 561]

Хоча, як вище зазначено, Дмитрукові переклади Гербертової поезії є найкращими серед її українських перекладів, упадає в око, що у випадку з віршем "Tkanina" перекладач зіткнувся з нездоланною проблемою відтворення семантичного наповнення тексту (точного значення слів) і потребою зберегти римування (точне чи приблизне) за схемою ABBA CDDC, наявне в оригіналі. У пошуках оптимального варіанта перекладач балансував між адекватним переданням семантики слів та тропів і пошуками вдалих рим, а позаяк знайти відповідних оригіналові слів для римування не зовсім вдавалося, то достосовував семантику до римування, обмежуючись словами, близькими за значенням до оригіналу. Внаслідок такого підходу в перекладі у римованих словах подекуди втрачаються смислові нюанси.

Наприклад, подибуємо епітет «пам'ять зрадлива» ("pamięć zdradliwa") замість точнішого «пам'яте крихка» (в оригіналі: "pamięci

krucha"). Заміна в перекладі спричинена тим, що слово «зрадлива» («zdradliwa») римується зі словом «припливи» ("przypływy"), яке перекладач використовує для передання старопольського "flukta", ужитого в оригіналі (f l u k t – "fala, bałwan morski, nurt", тобто хвиля, морський валун, нурт, як пояснює "Słownik języka polskiego" Польської академії наук за редакцією Вітольда Дорошевського [8]). Проте «пам'ять крихка» ("pamięć krucha") – це пам'ять нетривала, слабка, млява, тьмяна, непевна, а поняття «пам'ять зрадлива» ("pamięć zdradliwa") має відмінні конотації: ненадійна, аберраційна, спотворювальна, яка самовільно змінює спогади про минулі події, переінакшує їх, плутає факти тощо.

Показовими є й такі римовані рядки:
odmierza lata wyspy wieki
by wreszcie przenieść na brzeg niedaleki;

у перекладі:

відміряє роки острови сторіччя
щоб забрати нарешті на берег одвічний.

Замість «сторіччя» ("stulecie") краще було б ужити слово «віки́» ("wieki"), звичне в народних фразеологічних висловах, у фольклорі («в віка́х», «віки́ за віками», «до скону віків», «із тьми віків / у тьмі віків», «на вік віків», «на / по ві́ки вічні», «по віковічні віки́») [6, кн. 1, с. 128–129], – показово, що «Фразеологічний словник української мови» не реєструє словосполучень зі словом «сторіччя», яке є непопулярним у народній мові та живому мовленні [6, кн. 2, с. 863]. Лексему «сторіччя» вживають на відзначення сотої річниці від якоїсь дати, а також як синонім слова «століття» (stulecie, wiek): XIX сторіччя, XX сторіччя тощо. Утім, у поетичній мові допустимим є оказіональне вживання слова *сторіччя* у значенні *століття*.

У перекладі другого з наведених рядків зроблено заміну епітета, зумовлену можливостями підібрати слово для римування. В оригі-

налі у фразі: "by wreszcie przenieść na brzeg niedaleki" – зрозуміло, що йдеться про берег одвічний, потойбічний, притому у вимірі не просторовому, а часовому – щодо віддаленості в часі. Той берег може бути для людини за часом далекий або недалекий – як для кого. А для автора у віці 73 років і важкому стані здоров'я (хворий на депресію та астму, прикутий до ліжка та під'єднаний до апарату штучної вентиляції легень) той другий берег уже недалеко: поет відчуває близькість свого відходу в потойбічний світ. Отже, епітет "brzeg niedaleki" для Герберта є ситуативний і глибоко особистісний. Цим ключовим психологічним епітетом поет висловлює свій пронизливий щем, непроминальний смуток через відчуття незабарного відходу.

Благальне звернення ліричного суб'єкта до пам'яті в теперішньому часі оприявнює також берег поцейбічний, земний, не названий буквально, але ословлений ситуативно. Цей берег, однак, для автора вже відходить у минуле. Вірш, таким чином, становить бентежне поетове прощання з берегом реальним, на якому він іще перебуває «тут і тепер», але який уже віддаляється од нього в нетривкій старіючій пам'яті. Поцейбічний берег – берег життя – стає для поета, який наближається до його краю, минущим, у його пам'яті навіть далеким, а потойбічний – близьким у часі.

У перекладі Віктора Дмитрука замість епітета «brzeg niedaleki» з'явився епітет «берег одвічний» ("brzeg odwieczny"). Те, що Герберт мав на думці, покладаючись на здогад допитливого читача, і тому висловлював натяком, утім, легко відчитуваним, перекладач називає прямо. Унаслідок такої заміни перекладена строфа вийшла надто загальною, висловлені у ній сентенції про перехід за межу, яка відокремлює життя від смерти, стосуються всіх людей узагалі. Затратився істотний особистісно-психологічний нюанс і акцент оригіналу, а саме: що цей «берег одвічний» для автора вже недалеко, що ліричний суб'єкт перебуває на порозі смерти, готується відійти за міфологічний «поріг» – у потойбічне «запоріжжя», чи то пак «заріччя» (за ріку на другий берег).

Отож завжди доцільно по змозі порівняти поетичний переклад з оригіналом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герберт Збіґнєв. Wybrane wiersze – Вибрані поезії / переклад українською мовою та упорядкування Віктора Дмитрука. Львів, 2001. 567 с.

2. Герберт Збіґнєв. Поезії / переклад українською мовою та упорядкування Віктора Дмитрука. Львів, 2007. 641 с.

3. Герберт Збіґнєв. Поезії / переклад українською мовою та упорядкування Віктора Дмитрука. Львів, 2018. 645 с.

4. Дмитрук Віктор. Збіґнєв Герберт в українських перекладах // «незалежний культурологічний часопис „Ї"». URL: https://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2000/sem27-07.htm. Розміщено: 27 липня 2000.

5. Нахлік О. С. Збіґнєв Герберт очима українців: переклади та інтерпретації // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство / Бердянський держ. пед. ун-т. 2010. Вип. XXIII. Частина 2. С. 105–116.

6. Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. Київ, 1993. Кн. 1. 528 с.; Кн. 2. 980 с.

7. Burek Tomasz. Herbert – linia wierności // Poznawanie Herberta / Wybór i wstęp Andrzej Franaszek. Kraków, 1998. S. 169–183.

8. Flukt, [w:] Słownik języka polskiego // pod red. W. Doroszewskiego. URL : https://sjp.pwn.pl/doroszewski/flukt;5428184.html.

9. Fornari Francesca. Herbert wobec antyku // Roczniki Humanistyczne. 1999. T. XLVII. Zeszyt 1. S. 161–178.

10. Głowiński Michał, Kostkiewiczowa Teresa, Okopień-Sławińska Aleksandra, Sławiński Janusz. Słownik terminów literackich / pod red. Janusza Sławińskiego. Wyd. 3, poszerz. i popr. Wrocław, 1998. 706 s.

11. Herbert Z. Wiersze zebrane / oprac. R. Krynicki. Kraków, 2008. 798 s.

12. Klimczak Piotr. Pamięć i Ojczyzna w poezji Zbigniewa Herberta. URL: https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/kultura/93557,Pamiec-i-Ojczyzna-w-poezji-Zbigniewa-Herberta.html. Розміщено: 27.07.2024.

13. Opacka-Walasek Danuta. Interpretacja *Tkaniny* Zbigniewa Herberta // Posrscriptum. 2002. Nr 1: January. S. 54–61.

14. pamięć, [w:] Słownik języka polskiego PWN. URL: https://sjp.pwn.pl/szukaj/pami%C4%99%C4%87.html.

15. testament 2. // Słownik języka polskiego PWN. URL: https://sjp.pwn.pl/sjp/testament;2578097.html.

16. Wyrwas Katarzyna. Testament poetycki jako wtórny gatunek mowy // Ostaszewska D., Przyklenk J. (red.). Gatunki mowy i ich ewolucja. Katowice, 2015. T. 5: Gatunek a granice. S. 221–229.

REFERENCES

1. Herbert Zbigniew. Wybrane wiersze – Selected poems [Vybrani poezii] / translated into Ukrainian and edited by Viktor Dmytruk. Lviv, 2001. 567 p.

2. Herbert Zbigniew. Poems [Poezii] / Translated into Ukrainian and Edited by Viktor Dmytruk. Lviv, 2007. 641 p.

3. Herbert Zbigniew. Poems [Poezii] / Translated into Ukrainian and Edited by Viktor Dmytruk. Lviv, 2018. 645 p.

4. Viktor Dmytruk. Zbigniew Herbert in Ukrainian Translations [Zbigniev Herbert v ukrainskykh perekladakh] // «independent cultural magazine «Ї»». URL: https://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2000/sem27-07.htm. Posted: July 27, 2000.

5. Nakhlik O.S. Zbigniew Herbert through the eyes of Ukrainians: Translations and Interpretations [Zbigniev Herbert ochyma ukraintsiv: pereklady ta interpretatsii] // Current Issues of Slavic Philology. Series: Linguistics and Literary Studies / Berdiansk State Ped. Univ. 2010. Issue XXIII. Part 2. P. 105–116.

6. Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language: in 2 books [Frazeolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: u 2 kn.]. Kyiv, 1993. Book. 1. 528 p.; Book 2. 980 p.

7. Burek Tomasz. Herbert – linia wierności // Poznawanie Herberta / Wybór i wstęp Andrzej Franaszek. Kraków, 1998. S. 169–183.

8. Flukt, [w:] Słownik języka polskiego // pod red. W. Doroszewskiego. URL : https://sjp.pwn.pl/doroszewski/flukt;5428184.html.

9. Fornari Francesca. Herbert wobec antyku // Roczniki Humanistyczne. 1999. T. XLVII. Zeszyt 1. S. 161–178.

10. Głowiński Michał, Kostkiewiczowa Teresa, Okopień-Sławińska Aleksandra, Sławiński Janusz. Słownik terminów literackich / pod red. Janusza Sławińskiego. Wyd. 3, poszerz. i popr. Wrocław, 1998. 706 s.

11. Herbert Z. Wiersze zebrane / oprac. R. Krynicki. Kraków, 2008. 798 s.

12. Klimczak Piotr. Pamięć i Ojczyzna w poezji Zbigniewa Herberta. URL: https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/kultura/93557,Pamiec-i-Ojczyzna-w-poezji-Zbigniewa-Herberta.html. Розміщено: 27.07.2024.

13. Opacka-Walasek Danuta. Interpretacja *Tkaniny* Zbigniewa Herberta // Posrscriptum. 2002. Nr 1: January. S. 54–61.

14. pamięć, [w:] Słownik języka polskiego PWN. URL: https://sjp.pwn.pl/szukaj/pami%C4%99%C4%87.html.

15. testament 2. // Słownik języka polskiego PWN. URL: https://sjp.pwn.pl/sjp/testament;2578097.html.

16. Wyrwas Katarzyna. Testament poetycki jako wtórny gatunek mowy // Ostaszewska D., Przyklenk J. (red.). Gatunki mowy i ich ewolucja. Katowice, 2015. T. 5: Gatunek a granice. S. 221–229.